

УДК 339.97:338.48.021-44(1-87)

Анатолій Парфіненко,

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри туристичного бізнесу та країнознавства,

Харківський національний економічний університет імені В. Н. Каразіна;

parfinenko@karazin.ua

ORCID ID: 0000-0001-5951-0230

DOI 10.29038/2524-2679-2023-02-33-51

МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЛІБЕРАЛЬНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Досліджуються особливості становлення та розвитку міжнародного режиму подорожей і туризму як структурного компонента формування ліберального світового порядку. Відзначається, що світовий туристичний проєкт активно просувався Заходом як утілення парадигми «ліберального інтернаціоналізму» – порядку, який утворився під час холодної війни на основі американської ліберальної гегемонії. Він передбачав поширення демократії, захист прав людини, міжнародну взаємодію через багатосторонні інститути, вільну торгівлю й свободу пересування.

Стверджується, що міжнародний режим подорожей та туризму представлений багатосторонніми інститутами й угодами, нормами та цінностями, які становлять фундаментальні основи ліберального світового порядку. Зокрема, він безпосередньо пов'язаний і походить від правових норм, що стверджують свободу пересування, право на дозвілля та відпочинок. На інституціональному рівні формування міжнародного режиму подорожей і туризму пов'язане з діяльністю Всесвітньої туристичної організації та інших установ ООН. Центральними концептами дискурсу світової туристичної політики стали лібералізація режимів мобільності, поглиблення зовнішньоекономічних відносин між країнами у сфері туризму, подолання глобальної нерівності та відсталості, реалізація через туризм ідей розвитку й соціального прогресу, установлення взаєморозуміння та миру між націями, побудова демократичного та справедливого суспільства, заснованого на космополітичних ідеях усесвітньої гостинності. Зроблено висновок, що міжнародний туризм і подорожі відіграли важливу роль у подоланні блокового протистояння в роки холодної війни й у поваленні комуністичних режимів у Європі. У

постбіополярну епоху мобільність постала як усепроникливий дискурс ліберальної демократії та ринкової економіки. Подорожі стали важливою основою інтеграційних процесів у Європі й демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах.

Ключові слова: міжнародний туризм, ліберальний міжнародний порядок, світова політика, світова туристична політика, міжнародний режим подорожей та туризму.

Anatoliy Parfinenko,

V. N. Karazin Kharkiv National University,

ORCID ID: 0000-0001-5951-0230

INTERNATIONAL TOURISM AS A COMPONENT OF THE LIBERAL WORLD ORDER

The article examines the features of the formation and development of the international travel and tourism regime as a structural component of the formation of a liberal world order. It is noted that from the middle of the XX century the world tourism project has actively been promoted by the West as the embodiment of the paradigm of «liberal internationalism» – the order that was formed during the Cold War on the basis of American liberal hegemony. It envisioned the spread of democracy, protection of human rights, international interaction through multilateral institutions, free trade and freedom of movement.

It is argued that the international travel and tourism regime is represented by multilateral institutions and agreements, norms and values that constitute the fundamental foundations of the liberal world order. In particular, it is directly related to and derives from legal norms affirming freedom of movement, the right to leisure and recreation. At the institutional level, the formation of the international travel and tourism regime is related to the activities of the World Tourism Organization and other UN agencies. The central concepts of the discourse of world tourism policy have become: liberalization of mobility regimes, deepening of foreign economic relations between countries in the field of tourism, overcoming global inequality and backwardness, implementing the ideas of development and social progress through tourism, establishing mutual understanding and peace between nations, building a democratic and just society based on the cosmopolitan ideas of world hospitality. It is concluded that international tourism and travel have played an important role in overcoming the bloc confrontation during the Cold War years and in overthrowing the communist regimes in Europe. In the post-bipolar era, mobility has emerged as a pervasive discourse of liberal democracy and market economy. Travel has become an important basis for integration processes in Europe and democratic transformations in post-socialist countries.

Key words: international tourism, liberal international order, world politics, world tourism policy, international regime of travel and tourism.

1. ВСТУП

Постановка наукової проблеми. Міжнародний туризм уже тривалий час є однією з найприбутковіших галузей світової економіки. Світова туристична галузь забезпечує близько 10 % світового ВВП, що змушує багатьох дослідників розглядати туризм передусім як соціально-економічне явище. Однак транснаціональний характер глобальних туристичних потоків і їх економічний вплив мають важливі соціально-культурні та політичні наслідки, які позначаються на міжнародно-політичній взаємодії, що перетворює міжнародний туризм на об'єкт світової політики, котрий привертає дедалі більше уваги.

Глобально-політичний вимір туристичної мобільності яскраво проявився під час пандемії Covid-19, яка змусила людство переосмислити цінність туристичних контактів як одного з найбільших досягнень глобалізації та ліберального світового порядку. Пандемія супроводжувалася не лише закриттям кордонів, запровадженням обмежень на подорожі й соціальним дистанціюванням. Побічними наслідками пандемії стали ізоляція та часткова деглобалізація світу, розквіт авторитарних режимів і, зрештою, російське вторгнення в Україну. Нинішня криза ліберального інтернаціоналізму диктує необхідність дослідження ролі туризму та подорожей у формуванні й просуванні концептуальних основ ліберального світового порядку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Можливості, які відриває міжнародний туризм для економіки та соціальної динаміки, добре вивчені. В українському туристологічному дискурсі вони представлені в публікаціях О. Любіцевої, М. Мальської, І. Смірнова, Т. Ткаченко й ін., які розглядають туризм як складну соціально-економічну систему та галузь світового господарства. Вивчення туризму як інструменту міжнародно-політичної взаємодії, форми публічної дипломатії, м'якої сили держави, формування її міжнародного іміджу, неоліберального інструменту геополітичного впливу представлено в монографічних роботах і публікаціях А. Парфіненко [1, 2 та ін.]

У дослідженнях західних науковців розуміння політичного потенціалу туризму, у тому числі в межах міжнародно-політичної науки представлено передусім у межах парадигми неолібералізму. У контексті транснаціонального дискурсу Дж. Розенау відносить подорожі

та туризм, як і інші соціальні інститути, групи й процеси, до числа учасників міжнародних відносин, «акторів поза суверенітетом» [3]. У класичних роботах Р. Кеохейна та Дж. Ная туризм розглядається в контексті «комплексної взаємозалежності» [4]. Вільне пересування людей (туристів, мігрантів, робочої сили), товарів і послуг визначається як один зі стовпів ліберального світового порядку в роботах Дж. Айкенбері [5], Д. Міршаймера [6], Ф. Фукуяма [7] та ін. Значну увагу науковців привернув вплив Covid-19 на обмеження свободи пересування. Водночас визначення ролі міжнародного туризму в підтримці нормативних основ ліберального світового порядку потребує додаткових досліджень.

Мета статті – визначити сутність і простежити еволюцію міжнародного режиму туристичних подорожей та його роль у підтримці ліберального світового порядку.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасний ліберальний міжнародний порядок (Liberal International Order, далі – LIO) ґрунтується на правилах та нормах, що сполучають поширення демократії, захист прав людини, міжнародну взаємодію через багатосторонні інститути, вільну торгівлю товарами й послугами, свободу пересування та ін.

Туризм і подорожі як структурний компонент LIO безпосередньо пов'язані й походять від правових норм, що стверджують свободу пересування, право на дозвілля та відпочинок. Уперше на рівні міжнародного права ліберальна ідея свободи пересування отримує оформлення в ухваленій ООН 10 грудня 1948 р. Загальній декларації прав людини. У статті 13 Декларації визначено право вільного пересування та проживання як усередині держави, так і право вільно залишати й повертатися до країни проживання [8]. Свобода пересування та право на відпочинок і відпустку закріплюється й у таких основоположних документах ООН, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) [9] і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) [10].

Міжнародний порядок сформувався навколо таких важливих структур, як ООН, Міжнародний валютний фонд, Генеральна угода з тарифів і торгівлі (нині – Світова організація торгівлі), Світовий банк та ін. З утворенням інституційної системи Європейської економічної спільноти (пізніше – ЄС) міжнародний порядок набув ще більш усталених форм. А із закінченням холодної війни та розпадом біполярної системи міжнародних

відносин ліберальна модель поширилася на посткомуністичний світ, що забезпечило універсалізацію міжнародної співпраці.

Загальноприйнятого визначення ЛІО наразі не існує. Визнаним авторитетом у дослідженні ЛІО вважається американський науковець Дж. Айкенбері. Однак і він пропонує доволі розпливчасті формулювання, часто називаючи ЛІО «ліберальним інтернаціоналізмом». Дж. Айкенбері визначає його як «відкритий і заснований на правилах міжнародний порядок» [11, р. 56], який закріплений в інститутах на кшталт ООН та нормах багатосторонності, або як багатогранний і розгалужений міжнародний порядок, організований навколо економічної відкритості, багатосторонніх інституцій, співпраці у сфері безпеки й демократичної солідарності [5]. Дж. Айкенбері відділяє американську гегемонію від реального міжнародного порядку, підкреслюючи, що міжнародний порядок – це не просто результат концентрації влади або нав'язана однією державою політична формація. Адже він формується нормами, принципами, інститутами, режимами, які визначають поведінку держав [12, р. 20].

У контексті цієї публікації важливо підкреслити зв'язок ЛІО з міжнародними інститутами та режимами. Ступінь інституціоналізації туризму в постіндустріальному суспільстві й надання йому політичної суб'єктності, на нашу думку, дають змогу стверджувати про формування міжнародного режиму туристичних подорожей. На інституційному рівні формування міжнародного режиму подорожей і туризму пов'язане з діяльністю Всесвітньої туристичної організації (ЮНВТО) та ін. установ ООН. До них належать Економічна й соціальна рада ООН (ЕКОСОР), Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Конференція ООН із торгівлі й розвитку, Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародний союз залізниць, ЮНЕСКО, ПРООН. Ще низка організацій регулює режим міжнародних подорожей як побічний результат своїх центральних мандатів. Серед них – Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол), Всесвітня митна організація, Всесвітня організація охорони здоров'я та ін.

Становлення й еволюція міжнародного туризму як складової частини ЛІО відбувалися в геополітичній умовах холодної війни, блокового протистояння та деколонізації світу. Ліберальний міжнародний порядок, який сформувався після Другої світової війни, відображав біполярний характер міжнародної системи та поширювався лише в межах західного блоку. Як зазначає з цього приводу Дж. Айкенбері, ранній післявоєнний західний ліберальний порядок був переважно атлантичною регіональною

спільнотою, тоді як ліберальна система після холодної війни мала ширше глобальне охоплення [5]. У цьому сенсі важливо підкреслити, що світовий туристичний проєкт розвивався навколо ідей та інституцій, пов'язаних із Заходом, але не обмежувався Західним блоком. Він поширювався на країни «третього світу», а з початком «хрущовської відлиги» та курсом СРСР на «мирне співіснування» туристичні подорожі охопили країни соціалістичного табору. І, незважаючи на те, що міжнародний туризм утілював ідеологічні дискурси холодної війни, він став предметом саме міжнародної співпраці, а ліберальна політика спрощення подорожей часто ухвалювалася на основі консенсусу й частково поширювалася в країнах Східного блоку. Тому навіть в умовах біполярної системи туристичні подорожі крізь «залізну завісу» виконували функцію культурної дипломатії та мали важливе суспільно-політичне значення, сприяючи поширенню норм і цінностей західного світу.

Виникнення міжнародної туристичної політики як структурного компонента ЛІО тісно пов'язане з поглибленням трансатлантичної співпраці між США і Європою, а також із програмою відновлення Європи, відомою як План Маршала. Програма іноземної допомоги американського уряду післявоєнній Європі передбачала не лише стимулювання розвитку промислового виробництва, сільського господарства та торгівлі, а й підтримку туристичних подорожей американців на Європейській континент. Ідея була геніально проста. Оскільки туризм у міжнародній торгівлі визнавався «невидимим експортом», туристичні потоки з Нового світу в Європу пропонувалося використати як інструмент оздоровлення платіжних балансів європейських економік [13]. Уже на початку 1950-х Європейська туристична комісія почала просування Європи як єдиного туристичного напрямку на ключових американських ринках.

Світовий туристичний проєкт активно просувався США як утілення парадигми «ліберального інтернаціоналізму» – порядку, який утворився під час холодної війни на основі американської ліберальної гегемонії [5]. Як зовнішньополітична доктрина, ліберальний інтернаціоналізм – це також ідея про те, що вільна торгівля та ліберальна економіка сприяють утвердженню ліберальних політичних систем і демократичних форм урядування. У цьому сенсі він тісно пов'язаний із теорією демократичного миру, згідно з якою держави з демократичними формами правління є більш миролюбними й не схильні до насильства. А щільна економічна взаємозалежність перешкоджає розв'язуванню міжнародних конфліктів. Стрімко зростаючий світовий туристичний ринок відповідав таким уявленням, оскільки безпосередньо сприяв транскордонному співробітництву та взаємозалежності світу.

Відповідно, міжнародний туризм активно й цілеспрямовано просувався з провідних міжнародних майданчиків як провайдер миру та чинник політичної стабільності. Передбачалося, що знайомство з іншими народами та культурами повинне сприяти мирним відносинам між націями. У світі, який пережив дві світові війни, розуміння між народами розглядалося як ключовий елемент, що веде до екстерналізації норм і взаємної довіри. Подорожі історично відповідали цій місії. Тому ще в перших рекламних кампаніях Європейської туристичної комісії в Сполучених Штатах на початку 1950-х рр. туризм просувався як інструмент громадянської дипломатії та взаєморозуміння між народами. Так, представлений на американському ринку в 1952 р. путівник для подорожей по Європі надавав туризму політичної ваги, оскільки ставив на перше місце ствердження «нового типу туризму», який повинен стати «основою міцного миру». А одним із гасел промоційної кампанії було: «Розуміння через подорожі – це Паспорт до миру» [14, р. 35].

Уже із середини 1950-х рр. міжнародні організації за активної участі США представляли туризм не лише як джерело економічного зростання, а й взаєморозуміння між народами. І хоча в 1950-ті рр. думка про те, що туризм має глобальне соціально-економічне значення для зменшення бідності та нерівності між країнами, була домінуючою, уже в одній із перших повоєнних резолюцій ЕКОСОП, ухваленій 6 квітня 1955 р. за безпосередньої ініціативи США, туризм визнавався дієвим засобом покращення «міжнародного взаєморозуміння й культурних зв'язків» [15].

Зважаючи саме на політичні наслідки туризму як можливого шляху встановлення взаєморозуміння між народами, зазначена резолюція закликала до підтримки туризму як чинника «розвитку міжнародної торгівлі, сприяння економічному розвитку та покращення платіжних балансів». Документ звертав увагу на необхідності створення умов і заохочення розвитку туризму, сприяння обміну стандартами обслуговування та спрощення формальностей щодо в'їзду й виїзду туристів, розробці міжнародних заходів спрощення подорожей тощо [15].

Спрощення подорожей та лібералізація формальностей були серед центральних дискурсів світової туристичної політики, що поширювалися через міжнародні організації. Це продукувало розвиток світових туристичних зв'язків, які посилювали економічну взаємозалежність і поглиблювали глобалізаційні процеси. Мані Ж. зазначає, що політика спрощення – це визнання того, що подорожі є важливою складовою частиною глобалізації як у сприянні економічній інтеграції, так і у створенні прибуткових міжнародних індустрій послуг [16].

Установка на спрощення та правове забезпечення подорожей стала визначальною в рішенні першої конференції ООН із міжнародного туризму, яка відбулася в Римі в 1963 р. за ініціативи ЕКОСОП. Конференція визначила основні положення таких ключових для міжнародного туризму правових інститутів, як паспортний контроль, візовий контроль, митний контроль, валютний контроль, епідеміологічний і санітарний контроль, страхування іноземних громадян. Запропоновані правила організації міжнародних подорожей використані державами для спрощення та уніфікації туристичних формальностей. Резолюція конференції констатувала «фундаментальну роль» туризму в національній економіці й міжнародній торгівлі, відзначила соціальне, культурне та освітнє значення туризму. Вона зробила суттєвий внесок у розвиток статистики міжнародного туризму, уперше офіційно закріпивши визначення «тимчасовий відвідувач», «турист», «екскурсант». Конференція рекомендувала урядам «відігравати роль стимулятора й координатора різних сторін національної туристичної діяльності» [17], чим фактично закликала до інтеграції туризму в стратегії соціально-економічного розвитку та проведення національної туристичної політики.

Ліберальний міжнародний порядок часів холодної війни активно просував туризм як прогресивний інструмент відкритості й економічного розвитку. Уже на початку 1960-х рр. туристична індустрія переживала процес транснаціоналізації. Як свідчать дані рис. 1. протягом 1960-х рр. у світі простежено справжню революцію мобільності, обсяг міжнародного туристичного потоку збільшився за цей час на 240 %, сягнувши позначки у 165,8 млн осіб. При цьому туризм залишався полем «конкуруючих культурних, економічних та ідеологічних проблем і проблем безпеки» [18, р. 3], властивих холодній війні.

Показово, що, просуваючи транснаціональну мобільність на міжнародній арені, самі Сполучені Штати зберігали консервативний режим мобільності для в'їзду іноземців у країну. СРСР узагалі залишався напівзакритою країною, самим же громадянами Радянського Союзу виїзд за кордон було дозволено лише в 1955 р. Однак це не завадило Москві підтримувати міжнародні рішення із заохочення мобільності на глобальному рівні та сприяти туризму й міжнародним обмінам у межах країн соціалістичного табору. СРСР до того часу перетворився на наддержаву та не міг залишатись осторонь світових процесів. Крім того, міжнародний туризм мав важливе значення для платіжного балансу соціалістичних країн і вписувався в концепцію мирного співіснування, яка була складовою частиною радянської зовнішньополітичної доктрини.

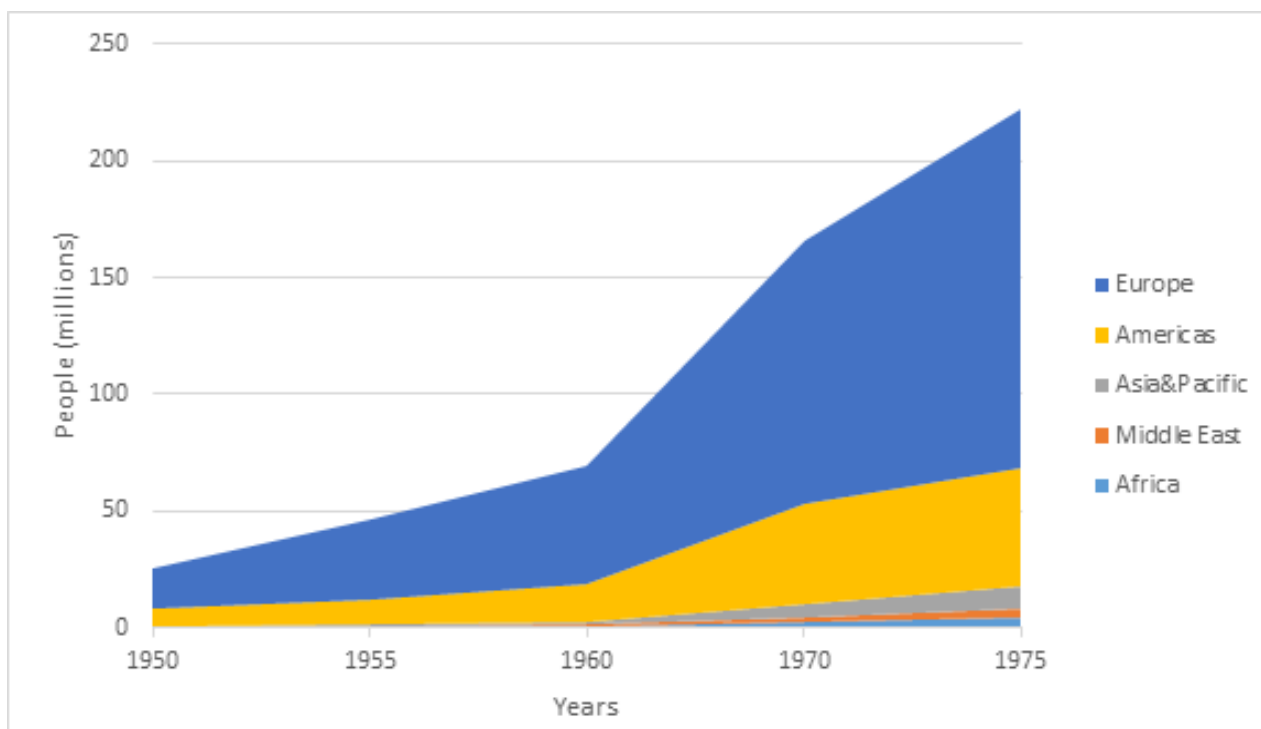

Рис. 1. Динаміка обсягу міжнародних туристичних прибуттів, 1950–1975 рр.

Розроблено автором за матеріалами: [28].

Перетворенню туризму на глобальну систему, що забезпечує просування цінностей ліберального інтернаціоналізму в межах усього міжнародного порядку, сприяли процеси деколонізації й реалізація ООН політико-економічної доктрини розвитку, представленій у «Декадах розвитку». Деколонізація суттєво вплинула на світову політику та характер міжнародної системи, оскільки принципово збільшилася кількість суверенних акторів. Як відомо, після 1960 р. їх кількість збільшилася в понад три рази. Нові незалежні країни являли собою силу, що після перемоги над колоніалізмом мала покласти край політичній залежності й економічній експлуатації. Для створення справедливого економічного порядку та інтеграції країн, що розвиваються, до світової економіки в 1964 р. також створена Конференція ООН із торгівлі й розвитку (ЮНКТАД).

У такому політико-економічному контексті структури ООН та світові фінансові організації просували політику заохочення туризму як можливого способу реалізації ідей розвитку й соціального прогресу, як привабливу альтернативу в розв'язанні проблеми відсталості бідних країн. Уже в матеріалах перших конференцій ЮНКТАД 1964 та 1968 рр. містилися важливі рішення щодо стимулювання міжнародного туризму в інтересах країн, котрі розвивається.

Так, завершальний акт Конференції ЮНКТАД 1964 р. під назвою «Заходи щодо збільшення надходжень від туризму для країн, що розвиваються» [19], закликав розвинені держави заохочувати розширення туристичний подорожей в економічно відсталі країни «третього світу». Зокрема, резолюція пропонувала просувати групові подорожі в держави, що розвиваються; надавати їм фінансову та технічну допомогу для розвитку туристичного сектору; інвестувати в об'єкти готельної інфраструктури; відкривати закордонні туристичні офіси й усувати валютні та митні обмеження, які перешкоджають розвитку туризму. Зі свого боку, на країни, що розвиваються, покладалося завдання якомога активніше інтегрувати туризму в плани й програми розвитку, створювати умови із залучення іноземних інвестицій, освоювати туристичний потенціал територій, проводити маркетингові дослідження, залучати проекти міжнародної технічної допомоги.

Водночас резолюція покладала великий обсяг завдань на міжнародні фінансові установи, яким ставилося за обов'язок проводити передінвестиційні дослідження туристичного потенціалу, шукати можливості надання грантів і/або довгострокових пільгових позик для розвитку об'єктів туристичної індустрії, готельних комплексів та допоміжної інфраструктури, необхідної для розвитку туризму [19, р. 55–56].

Сформована міжнародними організаціями платформа підтримки туризму як глобального політико-економічного проекту спонукала Світовий банк розпочати наступальну інвестиційну стратегію, спрямовану на розвиток об'єктів туристичної інфраструктури. Уже наприкінці 1960-х рр. структури Світового банку відіграли важливу інституційну роль у становлення міжнародної туристичної галузі в країнах «третього світу». У 1967 р. Міжнародна фінансова корпорація інвестувала в низку об'єктів приватної готельної нерухомості в Африці (Кенія, Марокко, Туніс). У 1969 р. Всесвітнім банком створено Департамент туристичних проектів, який мав відіграти ключову роль щодо участі Банку в реалізації проектів туристичної інфраструктури в країнах «третього світу» [20].

Установка Світового банку на підтримку туристичних проектів повністю синхронізувалася зі стратегічним баченням розвитку туризму, представленим у програмі другої «Декади розвитку» ООН (1970). Фактично вона розглядала туризм і пов'язану з ним мобільність як глобальну політико-економічну стратегію, із якою пов'язувалася можливість перерозподілу фінансових накопичень між глобальною Північчю та Півднем. Зокрема, програма покладала на індустріальні країни зобов'язання уникати валютних обмежень на поїздки громадян

у країни, що розвиваються, і сприяти таким подорожам. Держави, які розвиваються, повинні були розширювати туризм через розвиток туристичної інфраструктури, здійснення заохочувальної політики й пом'якшення візового режиму [21].

Створюваний механізм просування туризму в країнах «третього світу» став потужним поштовхом для народження масового туризму, який не лише забезпечив створення нових робочих місць у відсталих країнах, але й став важливим провайдером модернізаційних процесів. Як форма модернізації туризм передбачав передачу капіталу, технологій, досвіду та сучасних цінностей Заходу до найменш розвинених країн. Презентуючи світові національну культуру новоутворених держав, туризм був також важливим інструментом утвердження національної ідентичності. Після деколонізації, як зазначають Р. Біанчі і М. Стефенсон, туризм став частиною національного будівництва країн «третього світу» і створюваної «системи розвитку». Це була стратегія експорту західних моделей розвитку до держав із низьким рівнем прибутку. Отже, – продовжують автори, – туризм був також каналом, за яким нові незалежні держави «третього світу» прагнули викувати нові моделі громадянства з попелу колоніальної держави [22, р. 81].

Із середини 1960-х рр. і до кінця холодної війни туризм був успішно інтегрований у світовий політичний тренд, спрямований на перехід від конфронтації до розрядки міжнародної напруженості [18], який у перспективі приведе до руйнації біполярної системи й розширення меж ЛІО. У 1960-ті роки установка на подолання розбіжностей і сприяння взаєморозумінню через туризм набуває скоординованого, систематизованого та інституційно оформленого характеру. Символічним утіленням цієї політики стала резолюція ООН про оголошення 1967 р. «Роком міжнародного туризму», що стало визнанням ролі туризму в справі кращого «взаєморозуміння між народами» й ознайомлення з цінностями різних культур і відповідного внеску в зміцнення загального миру [23].

Гельсінські угоди (1975) стали не лише одним із ключових документів світового порядку часів холодної війни та кульмінацією процесу розрядки напруженості в Європі. Завершальний акт Наради з безпеки й співробітництва в Європі став важливим внеском у розуміння політичного характеру подорожей та туризму як основного права людини й інструменту подолання розколу Європейського континенту. Документ визнавав важливий внесок туризму в розвиток взаєморозуміння між народами, у сприяння більш повному пізнанню культури й історії

різних країн, у покращення контактів між народами. Завершальний акт констатував існування тісного взаємозв'язку між розвитком туристичної мобільності та активізацією економічної діяльності в інших галузях. Він окреслював низку заходів щодо поглиблення туристичної взаємодії країн, еволюції транскордонних туристичних проєктів, покращення умов для розвитку індивідуальних і колективних подорожей, уключаючи пропозиції щодо зростання мобільності та контактів молоді (робота, освіта, вивчення мови), розширення молодіжного туризму, співпрацю у сфері спорту, контактів між неурядовими організаціями й асоціаціями, що повинні сприяти зміцненню дружніх стосунків і довіри між народами [24].

Ліберальні ідеї підтримки туризму та інших форм мобільності як промоутерів миру й демократичних перетворень знаходили широке втілення в політичній практиці. Ці ідеї стали важливою складовою частиною політики розбудови Європейської спільноти, а з 1970-х рр. були інтегровані в «Нову східну політику» Німеччини. Остання передбачала перехід політики уряду ФРН від презирливого ігнорування країн Східного блоку та НДР до нормалізації відносин і розвитку мобільності, що увінчалось об'єднанням розколотої Німеччини в одну державу й розширенням кордонів ЛЮ [26].

Зауважимо, що однією із засадничих ідей «східної політики» стала політична концепція «зміни через зближення» (*Wandel durch Annäherung*). Вона передбачала спонукання НДР до максимального рівня контактів між двома країнами та покращення життя східних німців. У середовищі соціал-демократів продукувалася думка, що «ізоляція або стримування не призведе до краху (комуністичного – прим. П. А.) режиму, а спричинить страждання людей і поглибить прірву розколу» [25]. У багатьох дослідженнях, у тому числі в публікаціях автора [26], показано, що лібералізація режиму мобільності між Бонном та східним Берліном розмивала легітимність комуністичного уряду НДР. Знайомство з більш розвиненою ринковою економікою, споживацькою культурою, способом життя Західної Німеччини викликало особливе невдоволення молоді. На тлі збільшення двосторонніх контактів, сама думка про ненависний Берлінський мур, який обмежував свободу пересування, викликала відразу. Отже, досвід ФРН щодо розвитку туристичних контактів і лібералізації режиму мобільності зі Східною Німеччиною становить один із хрестоматійних кейсів впливу туризму на демократичні перетворення в Східній Європі.

Загалом, лібералізація режимів мобільності та зростання туристичних подорожей між Східним і Західним блоками відіграли важливу роль

у поваленні комунізму. Символічне відкриття австро-угорського кордону 19 серпня 1989 р., відоме як «Європейський пікнік», під час якого сотні громадян НДР скористалися нагодою для втечі в Австрію, стало одним із символів розпаду Східного блоку. Додамо також, що однією з вимог мирної революції в Східній Німеччині в 1989 р. було право вільного пересування, утілене в гаслі «Відкрийте ворота» [27]. Як влучно зазначають із цього приводу Р. Біанчі й М. Стефенсон, ейфорійні сцени, котрі супроводжували падіння Берлінського муру, боротьба за демократію та політичні права в Радянському Союзі й країнах Східного блоку ґрунтувалися на вимогах свободи пересування та реалізації права здійснення подорожей за кордон. У певному розумінні, дії східноєвропейських громадян, які намагалися вирватися з ланцюгів радянського комунізму, пророкували появу неоліберального дискурсу мобільності, зосередженого на нормах і цінностях вільного ринку, капіталізму та праві на споживання [22, р. 19].

Крах комуністичних режимів у Східній Європі й розпад СРСР перетворили західний ліберальний порядок на «ядро» світової системи із беззаперечним лідерством Сполучених Штатів як гаранта цього глобального порядку. Це супроводжувалося тріумфом неоліберального капіталізму – посиленням ролі ринкових сил і подальшим зменшенням впливу державного сектору, поширенням віри в «систему ліберальної частиною демократії, ринків та складної взаємозалежності» [5]. Важливою складовою частиною цього процесу стало нечуване відкриття державних кордонів і транснаціоналізація туристичного бізнесу.

Демократизація та неоліберальні економічні реформи в країнах Східної Європи призвели до швидкого розширення туристичної діяльності, що стало поворотним моментом у глобалізації міжнародного режиму подорожей і туризму. Протягом лише першого десятиліття по закінченні холодної війни обсяг міжнародного туристичного потоку зріс на 35 %, із 441 млн у 1990 р. до 681 млн у 2000 р. [28].

Стрімке зростання туристичної мобільності свідчило про «міцну інтеграцію туризму як глобального дискурсу, складову частину неоліберального світового порядку» [29, р. 27]. Формування нової просторової структури міжнародних туристичних прибуттів сприяло утвердженню єдиного світового «простору потоків» (товарів, капіталів, ідей, людей) і відіграло важливу роль в утвердженні неоліберальних цінностей. Тому цей «стрибок» мобільності став символом експансії глобального ринку й ліберальної демократії, де нові мандрівники та туристи сприяли поглибленню глобалізаційних й інтеграційних процесів.

Дискурс свободи пересування продовжував активно просуватися на рівні міжнародних інститутів як одне з найвищих досягнень гегемонії

неоліберального світового порядку. Його характерною особливістю стало ототожнення вільних подорожей із ринковими та індивідуальними свободами, прагнення поставити свободу подорожей в один рівень із важливістю торгівлі й інвестицій. Причому в авангарді цих процесів перебувало не лише ЮНВТО як міжурядова організація, а й Всесвітня рада з подорожей і туризму як неурядова міжнародна організація неоліберального спрямування, яка об'єднує транснаціональний туристичний бізнес (від авіаційних компаній та аеропортів до готельних груп і туроператорів) для захисту своїх економічних та політичних інтересів [30, р. 101].

Неоліберальний міжнародний порядок сягнув свого апогею в проєкті створення Європейського Союзу, де фактично втілились ідеалістичні ідеї М. Канта щодо «всесвітнього» громадянства й загальної гостинності як запоруки «вічного миру» між народами. Гнучкі та відкриті кордони об'єднаної Європи забезпечили вільний рух людей, ставши апофеозом космополітичних законів кантівської гостинності. У політичному сенсі туризм у ЄС – важлива складова частина політики згуртованості й зв'язності. Існує думка, що саме за допомогою туристичної мобільності європейці могли відчувати переваги громадянства ЄС [31, р. 127].

Від Римського договору 1957 р. до Маастрихтського договору 2003 р., який проголосив створення ЄС, фундаментальна спрямованість договорів була неоліберальною – створення єдиного європейського ринку й вільне переміщення людей. Політика ЄС, спрямована на забезпечення вільного переміщення людей, стала однією з «чотирьох свобод» ЄС, поряд із вільним рухом товарів, послуг і капіталів. Створення безкордонного загальноєвропейського туристичного простору й закріплення права на мобільність зафіксовані в Маастрихтському договорі 1993 р. та Шенгенській угоді, яка набрала чинності в 1995 р.

Кожен новий етап розширення ЄС у XXI ст. супроводжувався маніфестацією ідей свободи пересування та спрощення туристичних подорожей. Особливі сплески міжнародної туристичної мобільності спостерігали внаслідок розширення кордонів ЄС за рахунок інтеграції країн Південної, Центральної та Східної Європи у 2004, 2007, 2013 рр. Розширення простору мобільності мало не лише економічні, а й фундаментальні геополітичні й ціннісні наслідки та впливи, спрямовані на консолідацію демократичних перетворень у нових членах ЄС.

3. ВИСНОВКИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проведене дослідження дає підстави стверджувати про формування міжнародного режиму подорожей і туризму, представленого

багатосторонніми інститутами та угодами, нормами й цінностями, які становлять фундаментальні основи ліберального світового порядку. Сформовані по закінченні Другої світової війни міжнародні структури просували туристичний проєкт як ринковий інструмент підтримки миру, розвитку та ліберальної демократії. Як наслідок, у другій половині ХХ ст. міжнародний туризм перетворився на важливий напрям світової політики, в основу якої покладено просування ідей свободи подорожей, розвитку й соціального прогресу, подолання глобальної нерівності та розв'язання проблеми бідності, миру й взаєморозуміння між націями, побудови демократичного та справедливого суспільства, заснованого на космополітичних ідеях усесвітньої гостинності. Утілюючи ідеологічні дискурси свободи пересування як складової частини концепції прав людини, подорожі й туризм зробили важливий внесок у подолання блокового протистояння холодної війни та повалення комуністичних режимів у Європі. Це стало важливим внеском у розуміння туризму не лише як ринкової сили, але і як транснаціонального актора, спроможного просувати ліберальні цінності й впливати на вектори міжнародної взаємодії.

Міжнародні туристичні потоки разом із потоками капіталів, товарів та ідей відіграли визначну роль у глобалізації світової економіки й посиленні її неоліберальних основ. У постбіполярну епоху мобільність постала як усепроникливий дискурс ліберальної демократії та ринкової економіки. Подорожі стали важливою основою інтеграційних процесів у Європі й демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Parfinenko, A. (2019). «War and Peace» of Ukrainian Tourism: the Impact of Geopolitical Factors on the Tourism Process in Ukraine. *Visnyk of the Lviv University. Series International Relations*, (47). <https://doi.org/10.30970/vir.2019.47.0.10978>
2. Parfinenko, A. (2021). International tourism as a neoliberal practice of chinese influence in the western balkans. *Actual Problems of International Relations*, (146), 14–28. <https://doi.org/10.17721/apmv.2021.146.1.14-28>
3. Rosenau, J. N. (1979). Le touriste et le terroriste ou les deux extrêmes du continuum transnational. *Études internationales*, 10(2), 219–252. <https://doi.org/10.7202/700940ar>
4. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1973). Power and interdependence. *Survival*, 15 (4), 158–165. <https://doi.org/10.1080/00396337308441409>
5. Ikenberry, G. J. (2018a). The end of liberal international order? *International Affairs*, 94 (1), 7–23. <https://doi.org/10.1093/ia/iix241>
6. Mearsheimer, J. J. (2019). Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order. *International Security*, 43 (4), 7–50. https://doi.org/10.1162/isec_a_00342
7. Fukuyama F. (1992) *The End of History and the Last Man*. New-York: Free Press. 1992. URL: <https://doi.org/10.1086/ahr/97.3.817>

8. UN General Assembly (1948). Universal Declaration of Human Rights, *Declaration* No. 217 A. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/043/88/PDF/NR004388.pdf?OpenElement>
9. UN General Assembly. (1966a). *International Covenant on Civil and Political Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
10. UN General Assembly. (1966b). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>
11. Ikenberry, G. J. (2011). The Future of the Liberal World Order: Internationalism After America. *Foreign Affairs*, 90 (3), p. 56–68.
12. Ikenberry, G. J. (2018b). Why the Liberal World Order Will Survive. *Ethics & International Affairs*, 32 (1), 17–29. URL: <https://doi.org/10.1017/s0892679418000072>
13. McKenzie, B. A. (2003). Creating a Tourist's Paradise: The Marshall Plan and France, 1948 to 1952. *French Politics, Culture & Society*, 21(1), p. 35–54. URL: <http://www.jstor.org/stable/42843263>
14. Schipper, F., Tchoukarine, I., & Bechmann Pedersen, S. (2018). The History of the European Travel Commission, 1948–2018. *The European Travel Commission*. URL: http://etc-corporate.org/uploads//ETC%20History%20Book%20_%20HD.pdf
15. UN Economic and Social Council. (1955). Development of international travel, its present increasing volume and future prospects. (E/RES/563(XIX)). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/229006?ln=en>
16. Money, J. (2021). Globalization, international mobility and the liberal international order. *International Affairs*, 97(5), p. 1559–1577. URL: <https://doi.org/10.1093/ia/iiab118>
17. UN. (1963). United Nations Conference on International Travel and Tourism: recommendations on international travel and tourism (E/CONF. 47/18). Rome, 21 August–5 September. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/723571>
18. Christian, S. B., & Noack, C. (2019). Crossing the Iron Curtain: an introduction. In S. B. Pedersen & C. Noack (Eds.), *Tourism and Travel during the Cold War*, pp. 1–20. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429201127-1>
19. UNCTAD. (1964). Measures for increasing the receipts of developing countries from tourism (Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development (23 March–16 June 1964), vol. I: final act and report. Annex A.IV.24). URL: https://unctad.org/system/files/official-document/econf46d141vol1_en.pdf
20. World Bank (1972). Tourism Sector Working Paper.
21. UN General Assembly. (1970). International Development Strategy for the Second United Nations Development Decade (No. A/RES/25/2626) (Resolutions adopted by the General Assembly during its 25th session, 15 September–17 December 1970). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/201726>
22. Bianchi, R., & Stephenson, M. (2014). *Tourism and Citizenship: Rights, Freedoms and Responsibilities in the Global Order*. Taylor & Francis Group.
23. UN General Assembly. (1966). International Tourists Year (Resolutions adopted by the Economic and Social Council during its 41st session, vol. I, 5 July–5 August 1966, No. E/RES/1130(XLI)). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/214473>
24. OSCE (1975). Conference on Security and Co-operation in Europe: Final Act of Helsinki. URL: <https://www.refworld.org/docid/3dde4f9b4.html>

25. Bahr, E. (1963, July 15). «Wandel durch Annäherung». Rede in der Evangelischen Akademie Tutzing. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0091_bah&object=translation&st=&l=de
26. Parfinenko, A. Y. (2019). Tourism and peace in politically divided nation: case study. *Actual Problems of International Relations*, (139), p. 27–48. URL: <https://doi.org/10.17721/apmv.2019.139.0.27-48>
27. Paterson, T. (2014, November 7). Fall of the Berlin Wall: The guard who opened the gate – and made history. *Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/fall-of-the-berlin-wall-the-guard-who-opened-the-gate-and-made-history-9847750.html>
28. World Tourism Organization. (2001-2022). UNWTO Tourism Highlights. *UNWTO*. URL: <https://www.e-unwto.org/action/doSearch?ConceptID=2438&target=topic>
29. Lapointe, D., Sarrasin, B., & Benjamin, C. (2018). Tourism in the Sustained Hegemonic Neoliberal Order. *Revista Latino-Americana de Turismologia*, 4(1), 16–33. <https://doi.org/10.34019/2448-198x.2018.v4.13915>
30. Hintze, H. (2014). Freedom to travel ou freedom to trade? Uma análise crítica do discurso do WTTC. *Journal of Tourism & Development*, 4(21/22), p. 97–106. URL: <https://doi.org/10.34624/rtd.v4i21/22.12263>
31. Bianchi, R. V., & Stephenson, M. L. (2018). Tourism, border politics, and the fault lines of mobility. In *Borderless Worlds for Whom?* pp. 121–138. Routledge. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429427817-9>

REFERENCES

1. Parfinenko, A. (2019). War and Peace of Ukrainian Tourism: the Impact of Geopolitical Factors on the Tourism Process in Ukraine. *Visnyk of the Lviv University. Series International Relations*, (47). <https://doi.org/10.30970/vir.2019.47.0.10978>
2. Parfinenko, A. (2021). International tourism as a neoliberal practice of chinese influence in the western balkans. *Actual Problems of International Relations*, (146), 14–28. <https://doi.org/10.17721/apmv.2021.146.1.14-28>
3. Rosenau, J. N. (1979). The Tourist and the Terrorist : Two Extremes on a Transnational Continuum *Études internationales*, 10(2), 219–252. <https://doi.org/10.7202/700940ar> (in French)
4. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1973). Power and interdependence. *Survival*, 15(4), 158–165. <https://doi.org/10.1080/00396337308441409>
5. Ikenberry, G. J. (2018a). The end of liberal international order? *International Affairs*, 94(1), 7–23. <https://doi.org/10.1093/ia/iix241>
6. Mearsheimer, J. J. (2019). Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order. *International Security*, 43(4), 7–50. https://doi.org/10.1162/isec_a_00342
7. Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New-York: Free Press, 1992. URL: <https://doi.org/10.1086/ahr/97.3.817>
8. UN General Assembly (1948). Universal Declaration of Human Rights, *Declaration No. 217 A*. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/043/88/PDF/NR004388.pdf?OpenElement>
9. UN General Assembly (1966a). *International Covenant on Civil and Political Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

10. UN General Assembly (1966b). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>
11. Ikenberry, G. J. (2011). The Future of the Liberal World Order: Internationalism After America. *Foreign Affairs*, 90(3), 56–68.
12. Ikenberry, G. J. (2018b). Why the Liberal World Order Will Survive. *Ethics & International Affairs*, 32 (1), 17–29. <https://doi.org/10.1017/s0892679418000072>
13. McKenzie, B. A. (2003). Creating a Tourist's Paradise: The Marshall Plan and France, 1948 to 1952. *French Politics, Culture & Society*, 21(1), 35–54. URL: <http://www.jstor.org/stable/42843263>
14. Schipper, F., Tchoukarine, I., & Bechmann Pedersen, S. (2018). *The History of the European Travel Commission, 1948–2018. The European Travel Commission*. URL: http://etc-corporate.org/uploads//ETC%20History%20Book%20_%20HD.pdf
15. UN Economic and Social Council (1955). *Development of international travel, its present increasing volume and future prospects*. (E/RES/563(XIX)). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/229006?ln=en>
16. Money, J. (2021). Globalization, international mobility and the liberal international order. *International Affairs*, 97(5), 1559–1577. <https://doi.org/10.1093/ia/iiab118>
17. UN. (1963). *United Nations Conference on International Travel and Tourism: recommendations on international travel and tourism* (E/CONF. 47/18). Rome, 21 August-5 September. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/723571>
18. Christian, S. B., & Noack, C. (2019). Crossing the Iron Curtain: an introduction. In S. B. Pedersen & C. Noack (Eds.), *Tourism and Travel during the Cold War* (pp. 1–20). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429201127-1>
19. UNCTAD (1964). *Measures for increasing the receipts of developing countries from tourism* (Proceedings of the United Nations Conference on Trade and Development (23 March – 16 June 1964), vol. I: final act and report. Annex A.IV.24). URL: https://unctad.org/system/files/official-document/econf46d141vol1_en.pdf
20. World Bank (1972). *Tourism Sector Working Paper*.
21. UN General Assembly. (1970). *International Development Strategy for the Second United Nations Development Decade (No. A/RES/25/2626)* (Resolutions adopted by the General Assembly during its 25th session, 15 September-17 December 1970). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/201726>
22. Bianchi, R., & Stephenson, M. (2014). *Tourism and Citizenship: Rights, Freedoms and Responsibilities in the Global Order*. Taylor & Francis Group.
23. UN General Assembly (1966). *International Tourists Year* (Resolutions adopted by the Economic and Social Council during its 41st session, vol. I, 5 July-5 August 1966, No. E/RES/1130(XLI)). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/214473>
24. OSCE (1975). *Conference on Security and Co-operation in Europe: Final Act of Helsinki*. URL: <https://www.refworld.org/docid/3dde4f9b4.html>
25. Bahr, E. (1963, July 15). «Wandel durch Annäherung». *Rede in der Evangelischen Akademie Tutzing*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0091_bah&object=translation&st=&l=de
26. Parfinenko, A. Y. (2019). Tourism and peace in politically divided nation: case study. *Actual Problems of International Relations*, (139), 27–48. <https://doi.org/10.17721/apmv.2019.139.0.27-48>

27. Paterson, T. (2014, November 7). Fall of the Berlin Wall: The guard who opened the gate – and made history. *Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/fall-of-the-berlin-wall-the-guard-who-opened-the-gate-and-made-history-9847750.html>

28. World Tourism Organization. (2001–2022). UNWTO Tourism Highlights. *UNWTO*. URL: <https://www.e-unwto.org/action/doSearch?ConceptID=2438&target=topic>

29. Lapointe, D., Sarrasin, B., & Benjamin, C. (2018). Tourism in the Sustained Hegemonic Neoliberal Order. *Revista Latino-Americana de Turismologia*, 4(1), 16–33. <https://doi.org/10.34019/2448-198x.2018.v4.13915>

30. Hintze, H. (2014). Freedom to travel ou freedom to trade? Uma análise crítica do discurso do WTTC. *Journal of Tourism & Development*, 4(21/22), 97–106. <https://doi.org/10.34624/rtd.v4i21/22.12263>

31. Bianchi, R. V., & Stephenson, M. L. (2018). Tourism, border politics, and the fault lines of mobility. In *Borderless Worlds for Whom?* (pp. 121–138). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429427817-9>

Матеріал надійшов до редакції 11.06.2023 р.

УДК 327 (477)

Ігор Поліщук,

доктор політичних наук, професор кафедри соціології та політології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
i_polischuk@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-6864-4425

DOI 10.29038/2524-2679-2023-02-51-62

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: УКРАЇНА – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

У статті розглянуто історію відносин та актуальні проблеми взаємодії між Україною і ЄС у контексті прагнень повноцінного членства України в ЄС як однієї з базових цілей національного розвитку на сучасному етапі. Відносини між Україною та ЄС набувають стратегічного значення для збереження й розвитку демократичної євроатлантичної цивілізації за умов агресії з боку авторитарної росії. Україна та Європейський Союз вступили в нову фазу своїх відносин, для якої притаманні зростання взаємозалежності між українськими і європейськими партнерами. Шлях України в Європейський